

O PROBLEMIH SODOBNE KULTURE NA PODLAGI *POSMEHLJIVEGA POŽELENJA DRAGA JANČARJA*

Članek predstavlja vire slovenskega hrepenenja v horizontalni in kozmični perspektivi na primeru Jančarjevega romana *Posmehljivo poželenje*, z junakom, ki išče resnico o samem sebi. Želja po spoznanju resnice ga vodi v dekadentno Ameriko, v kateri se srečuje z zadržanim srednje-evropskim sentimentom. Iskanje odrešilnega »biti drugje«, tj. »ameriške sanje«, se mu ne uresničijo, v podobah zakajenih jazzovskih barov, zatohlih samskih sob se hrepenenje še povečuje in ga vrača domov. V eseju o melanholiji, prepojenem s ključnimi besedami, ki se tičejo smrti in njenih semantičnih polj, avtor riše hrepenenje po varnosti, stalnosti, skratka po domu, ki ne izključuje tudi duhovne resničnosti. Članek se bo ukvarjal s filozofijo doma v romanu. Delo, ki ga je navdihnili anatomija melanholije Roberta Burtona, angleškega pisatelja iz 17. stoletja, pušča odprto pisateljevo retorično vprašanje, izraženo v enem preteklih intervjujev: »Po kakšnih svojih duhovnih, etičnih in celo intelektualnih odlikah je človek 20. stoletja boljši in drugačen od človeka 17. stoletja?« Zgodovinska perspektiva kaže, da vprašanje ostaja odprto tudi danes.

postmodernizem, hrepenenje, filozofija doma, sodobna ameriška kultura, mediji, D. Jančar, *Posmehljivo poželenje*

The article presents the sources of the Slovene longing from the horizontal and cosmic perspectives, based on the example of Jančar's novel *Posmehljivo poželenje* (*Mocking Desire*) with a protagonist who is looking for truth about himself. The desire to discover the truth leads him to decadent America, where he encounters reserved Central-European sentiment. His search for the redemptive "being elsewhere," i.e., the American dream, is unsuccessful, as the images of smoky jazz bars and stuffy single rooms only increase his longing and keep returning his thoughts home. In the essay on melancholy, imbued with key words concerning death and its semantic fields, the author paints the longing of safety, stability, i.e., home, which does not exclude the spiritual reality. The article deals with the philosophy of the home in the novel. The work, inspired by the anatomy of melancholy by the 17th c. English author, Robert Burton, does not answer the author's rhetorical question posed in one of his interviews: "What spiritual, ethical, and even intellectual qualities make the 20th c. man superior to and different from the 17th c. man?" The historical perspective shows that the question remains open.

postmodernism, longing, philosophy of home, contemporary American culture, D. Jančar, *Posmehljivo poželenje* (*Mocking Desire*)

Predmet raziskave je roman, ki se vpisuje v galerijo slovenskih tanatoloških vizij in v katerem avtor opisuje »smrtno pokrajino«¹ (272), kjer »pišoči ljudje in vsakovrstni umetniki s posebno pobožnostjo izrekajo besedo *hrepenenje*« (271). In je povezano z željo »biti drugje«. Vendar se po Jančarjevem mnenju

z žalostjo eksila [...] slovenska literatura [in kultura, op. J. P.] ukvarja vsaj že od zgodnjega ljudskega pesništva, od Lepe Vide in Galjota pa prek Župančičevih zanosnih verzov do nekaterih povojnih in sodobnih milopojk in razsolzenih romanov. Da o razmarmeladenih alpskih popevkah, ki po nemarnem uporabljajo besedi »Slovenija« in »tujina« v vsakem tretjem stihu, niti ne govorimo. Kaj je vendar s to žalostjo tujine in izseljenstva, da o njej ve, govori in poje vsak Slovenec že kmalu za tem, ko shodi? (Jančar 1989: 42.)

Gregor Gradnik, glavna oseba romana, išče resnico o samem sebi, svojo lastno identiteto. Z zelo pogumnimi eksperimenti poskuša preveriti, ali lahko človek, ki je po eni plati duhovna resničnost, realizira samo svoje biološke potrebe. Želja po spoznanju resnice ga vodi v dekadentno ameriško stvarnost, ki se v njem spleta z zadržanim srednjeevropskim sentimentom. Gradnik postaja kultni junak svoje generacije, je neprilagojen, neusmiljeno ga vleče k uživanju, celo k erotičnim avanturam. Iskanje odrešilnega »biti drugje« ga vodi v *promise land* sodobnosti, a se mu *ameriške sanje* ne uresničijo; v podobah zakajenih jazzovskih barov, zatohlih samskih sob, spolnih aktov brez kakršnekoli globine se hrepenenje še povečuje ter ga vrača v malo državo »brez zgodovine« (definicija Marka Juvana), ker – paradoksalno – »edino tu je doma« (273). Besedilo zbuja asociacije na *Ameriški fikcionar* hrvaške pisateljice Dubravke Ugrešić, in to ne le po motivu bivanja glavne osebe v Ameriki; roman kaže tudi elemente eseja, z iskrenostjo avtorefleksije se bliža dnevniku naslikanega, prepojenega s slovanskim sentimentom in melanholijo, ironijo.

V slovenskem eseju o melaholiji, prepojenem s ključnimi besedami, ki se tičejo smrti in njenih semantičnih polj, avtor riše hrepenenje po varnosti, stalnosti, skratka po domu. Po domu v ožjem in širšem pomenu, ki ne izključuje niti duhovnih resničnosti. V enem številnih esejev Jančar postavlja zase, ponavlja pa za Cankarjem, triptih etičnih vrednot, ki so Mati – Domovina – Bog. Na podlagi romana nameravam pokazati na filozofijo doma in na vpliv družbenozgodovinske in krščanske dediščine na vizualizacijo doma v sodobni slovenski družbi. Dokazati želim, da antropocentrična perspektiva ne more popolnoma nadomestiti teocentrične.

Literarna kritika je pisatelja, esejista in publicista Draga Jančarja (roj. 1948) med postmoderniste prištela leta 1987.² V *Pregledu slovenskega slovstva* ga je Janko Kos uvrstil med postmoderne pripovednike, ob Svetlani Makarovič, Ivu Svetini, Milanu Jesihu, Borisu A. Novaku, Milanu Kleču.³ V Jančarjevih delih je ob obilni

¹ Vsi citirani odlomki romana so iz JANČAR 1993.

² Tomo VIRK je Draga Jančarja v raziskavi, katere izsledke je objavil v knjigi *Bela dama v labirintu* (1994), med postmoderniste postavil le deloma.

³ Prim. Kos 1995c: 361.

uporabi postmodernističnih pripovednih postopkov (ironija, intertekstualnost, citatnost, časovna fragmentarnost, kompozicijsko načelo ponavljanja in permutiranja, nejasen smisel celote, odsotnost znamenj, da gre v pripovedi za resničnost, kot jo doživlja v sebi prezentna zavest, avtobiografski motivi, uporaba toka zavesti, zgodba, zgrajena po vzorcih pustolovskih romanov, metafikcija in drugo) še zmeraj opazna resnoba sociokulturnega sporočila o stanju sodobne kulture, o družbeni usodi potrošniške družbe, zatopljeni v nihilistični filozofski kontekst. Duha obdobja sicer napolnjuje in prenika filozofija nihilizma, ena od najbolj pretresljivih konsekvenc epistemološkega nihilizma pa vodi v zanikanje eksistence in realnosti vesolja. Tudi omenjeni roman eksplicira podobna dejstva. Takšno stališče mora vplivati na odnos do samega sebe, do Drugega in sveta. Kaotična, komplicirana resničnost rodi željo po fantastičnih, skoraj pravljinih rešitvah, celo nerealnosti. Leksema postmodernizma, ki ju pisatelji zelo radi uporabijo poleg zrcala, labirinta, zemljevida, brezciljnega potovanja, enciklopedije, sta televizija in igra. Televizija⁴ vabi gledalce k igri vseh mogočih simulacij. Leksema zapisuje tudi avtor *Posmehljivega poželenja*, romana, v katerem se zgodba glavne osebe prepleta s sporočilom o stanju sodobne »televizijske« kulture, o družbeni usodi potrošniške civilizacije, zatopljeni v nihilistični, popredmeteni svet, v katerem lahko tudi intelektualec postane žrtev svojega posmehljivega poželenja.

Posmehljivo poželenje je izšlo leta 1993 in je tretji Jančarjev pomembnejši roman.⁵ Delo se kaže kot tvorba, zgrajena pretežno iz postmodernističnih elementov,⁶ vendar je s temeljno idejo še blizu eksistencialistični literaturi. Roman, ki kaže metatekstovne, biografske in avtobiografske motive,⁷ se začne s sanjami o letu z avionom in hkrati o nastajanju teksta, ki ga piše glavni junak zgodbe, pisatelj Gregor Gradnik. Po mnenju Helge Glušič »prebujanje glavne osebe pomeni vstop v povsem tuji svet, v katerem se poleg tega sveta odslikava tudi sam Gradnik. Tako se v romanu oblikuje perspektiva za opazovalca eksotičnega mesta, eksotičnih obrazov in eksotičnega mišljenja, v katerem najprej spoznava slikovito človeškost v južnjaškem ritmu utripajočega sveta« (Glušič 1995: 105). V bistvu se zahodna civilizacija od vzhodne močno razlikuje, za slovansko dušo je Amerika, »tale daljna, čudna, bleščeča, dežela« (268), povsem tuj svet, čeprav je poželenje tako silno, da skoraj vsaka slovanska duša sanja svoj *american dream*. To je mit, v katerega so projicirale svoje sanje cele generacije. In jih še vedno projicirajo.

Medtem komunikacijska in informacijska revolucija dokazuje, da je svet postal popolnoma drugačen, kot je bil še pred kratkim. Vendar »je minilo kakšnih petdeset

⁴ Dvovom ne vzbuja televizija sama, ampak nekritično izkoriščanje tega zelo funkcionalnega sredstva.

⁵ *Galjot* je bil prvič objavljen leta 1978, leta 1984 pa je izšel drugi Jančarjev roman *Severni sij*.

⁶ Tu stopijo v ospredje postopki, ki so izrazito postmodernistični – zgodba, zgrajena po vzorcih vohunskih in pustolovskih romanov, kompozicijsko načelo ponavljanja in permutiranja, nejasen smisel celote, odsotnost znamenj, da gre v pripovedi za resničnost, kot jo doživlja sebi prezentna zavest, ki v svoje doživljanje zajema empirično pojavnost realnega sveta (Kos 1995b: 94). K empirični analizi je treba prišteti tudi načela, tehniko in posebne oblikovne modele metafikcije [...] (prav tam, 61).

⁷ Prim. JANČAR 1989: 50–52.

let od prvega televizijskega komercialnega prenosa. In kakšne nenavadne spremembe v kulturnem pejsažu je povzročil ta preobrat!« (Brown 2001: 361.) Domovina te nenavadne revolucije je postala Amerika in njena raznovrstna kultura [*patchwork kulture*, op. J. P.].

Spremembe v kulturnem pejsažu so ogromne in popolne: mediji vladajo! Oblikujejo literarni okus, narekujejo modo, govorijo, v kaj lahko verjamemo, zlasti pa komu, končno odločajo (nekako za nami) ne samo o življenju – radi bi se vmešali tudi v smrtno njivo.⁸ Medtem pa umetniki vseh vrst, filozofi, celo znanstveniki ustvarjajo iluzijo svobode, želijo si najti nepremične vrednote⁹ v razmajani resničnosti. Kakorkoli, kritizirana *fast* kultura s svojo kompleksno ponudbo (*fast food, fast cars, fast love*) uspešno vabi svet in sega vse dalje od svoje zibelke.

American dream! Kdo še ni sanjal svojega *ameriškega sna* z njegovim vodilom: »Tudi ti lahko postaneš predsednik!«, v evropski verziji pa: »Tudi ti lahko uresničiš svoje sanje!« Osvobojeni obsesivnega poželjenja so samo tisti, ki so pred kratkim prišli z one strani oceana in so doživeli *fast* ponudbo, podobno kot glavni junak zgodbe v vseh mogočih odtenkih (tudi barve kože)¹⁰ in z vsemi posledicami.¹¹ V naših dvomih smo istega mnenja kot hrvaška pisateljica, ki zastavlja vprašanje: »Ali lahko mediji ustvarjajo edino možno resničnost? Ali lahko dopustimo paranojo, kjer bo fikcija oblikovala falcijo« (Ugrešič 2001: 23). Kakšen je vpliv televizije, dokazujejo sociološke raziskave. Televizija je postala nekaj več, kot edina vrsta alternativnega opravila je postala nekaj neogibnega, sestavni del vseh življenjskih dejavnosti, prav tako zasebnih kot javnih, njen vpliv je viden na več načinov. »Namesto nekdanjih pisem samomorilcev imamo danes javne osebe, ki si pred kamero streljajo v glavo.« (Brown 2001: 364.) Nonsense, ki jih povzroča vpliv televizije, bi lahko še naštevali, ker pa to ni vodilna tema tega referata, zgornje podatke le dopolnimo s sklepom, da je mimesis v tradicionalnem smislu¹² nehala funkcionirati v prid svoje zrcalne slike, to pa v bistvu pomeni, da fikcija ustvarja falcijo (definicija Dubravke Ugrešič), kar dramatično ogroža posameznikovo identiteto, njegov občutek vrednosti in celo realnost biti. To je močno povezano z dejstvom, da sodobna kultura postaja »televizijska« kultura.

⁸ W ujęciu teologicznym śmierć nie jest końcem życia, wręcz przeciwnie, stanowi jego początek – metaxu – jak mówi Simone Weil, które pozwala jaźni zetknąć się z Absolutem, boskiemu tchnieniu w człowieku z samym Bogiem. Metaxu dzieli i łączy równocześnie. Simone Weil twierdzi, że metaxu stanowi rodzaj muru: »[...] mur jest tym, co ich dzieli, ale również i tym, co pozwala nawiązać łączność. Tak samo Bóg i my. Wszystko co rozdziela, zarazem i łączy. (WEIL 1986: 273.)

⁹ Rezultati socioloških raziskav o vrednotah Slovencev, ki so kljub nekaterim premikom med mladimi še zmeraj bliže duhovni prostosti kot pa z dogmami zamejene zavesti; Tine Hribar v intervjuju z Nelo MALEČKAR (1997: 352).

¹⁰ Gregor Gradnik se po Mardi Grasu zave, da »je ob njem zvito v klobčič [...] ležalo črno žensko telo« (JANČAR 1993: 91).

¹¹ Eden glavnih problemov Slovencev je pogostost samomorov – so nemreč na sedmem mestu na svetu (prim. PETEK 2002: 21–22). Pisatelj tudi navaja, da je Slovenija država, »v kateri je odstotek samomorov eden najvišjih na svetu« (JANČAR 1993: 273). Čudež komunikacijske tehnike stopnjuje dramo s ponudbo gledanja samomora na anteni, čemur je bralec pričča tudi ob branju Jančarjevega romana (1993: 27).

¹² Komponenta literature je »mimesis«, tj. posnetek stvarnosti (prim. Kos 1995a).

V ameriško sago, okuženo z virusno boleznijo televizijske nerealnosti, se vpisuje tudi pomenljiva pripoved Gregorja Gradnika o njegovem bivanju v New Orleansu v Ameriki: »[O]pazovalec sem, ... opazujem, kaj se z menoj tukaj, na drugem koncu sveta dogaja« (12). Tukaj se spet pojavlja problem identitete – identitete gledalca – bolj skupne kot individualne. Posameznik se s sociološkega vidika počuti bolj varnega v skupini gledalcev in s tem izgubi svojo lastno identiteto.

Za dejstvo, da se roman vpisuje v skupino del, ki so priča gladu metafizike, je odgovorna ne samo vsebina o eksistencialističnih vrednotah, zastavljajočih ontološka in epistemološka vprašanja, ampak tudi duhovna razsežnost Jančarjevega opusa.¹³ Kot je opazila Silvija Borovnik, pomemben del fikcije ustvarja duhovna resničnost: »Posamezniku torej ostaja nekakšen 'pogled angela', s katerim lahko motri svet pod seboj, to je nekakšna vmesna stopinja med pogledom angela in bogom. To pa je nova variacija pogleda usode, ki kakor v noveli Smrt pri Mariji Snežni 'vidi tja, kamor naš pogled ne seže'« (Borovnik 1999: 98). Ko v glavnem junaku raste občutek odtujenosti in nemoč obvladovanja obdajajočega ga erotičnega dogajanja, v Gregorja Gradnika vstopi Skušnjavec, s katerim se brezuspešno bori »dobri angel, ki gre v oblaku za njima« (53). Neuspešna uresničitev spolnega poželenja rodi poželenje po idealih, po globočini, po etiki. Razlog za prisotnost duhovne resničnosti v Jančarjevem – ne samo literarnem – opusu se veže na krščansko dediščino.

Krščanstvo je dalo pečat tudi drugim pisateljem njegove generacije. Morda ne gre za tako imenovano višje verovanje, temveč za čustveno predstavo o rečeh: zvonjenje cerkvenih zvonov, misterij polmraka v cerkvah, okus božične potice, besede psalmov, branih v dedkovi hiši. Vse te stvari spominjajo na varnost, družino, skratka na dom, ki ga nosimo v sebi. V sebi nosimo veliko takšnih vtisov, zgodb, dogodkov, brez katerih ni mogoče najti ravnovesja v kriznem, kaotičnem makro- in mikrokozmosu¹⁴ ter prevladati etične krize v visoko razviti zgodovinsko-socialni družbi brez Boga (če resno jemljemo implikacije teologije božje smrti). Vendarle, paradoksalno, mora biti Bog, v katerega sicer ne verjamejo, dober, pravičen, nespremenljiv.¹⁵ Toda moderni antropocentrizem, afazija, medsebojno nerazumevanje, toleranca, ki vendar sloni na ravnodušju do Drugega (čeprav bi bilo bolj pravilno reči od), rodi potrebo po aksiomih, zastavlja vprašanja o resnici, o problemu reifikacije, popredmetenja subjekta, o želji »biti drugje« in o virih hrepenenja.

¹³ Prim. JANČAR 1989 in druge zbirke esejev.

¹⁴ Kaos se pojavlja v gospodarstvu, kulturi, pravu in nacionalno-državnih odnosih, celo v družini in na področju človeštva (KARA-MURZA 2002).

¹⁵ Przykładem może służyć fragment poczytnej powieści Josepha Hellera Paragraf 22, gdy kapitan Yossarian prowadzi ostrą debatę teologiczną z żoną porucznika Scheisskopfa. Gdy pojawia się zagadnienie Boga, kapitan powiada: [Bóg] nie działa. On się nami bawi. Albo w ogóle o nas zapomniał. Taki jest ten Bóg, o którym tyle mówicie: ciemny chłopek, niezdarny fuszer, bezmyślny, zarozumiały, nieokrzesany [...] Po kilku nieudanych próbach powstrzymania potoku agresywnych słów Yossariana, porucznikowa Scheisskopf ucieka się do przemocy: – Przestań! Przestań! – krzyknęła nagle żona porucznika Scheisskopfa i zaczęła walić go nieudolnie pięściami po głowie. Przestań! [...] – Myślałem, że nie wierzysz w Boga. – Nie wierzę [...] Ale Bóg, w którego nie wierzę, jest Bogiem dobrym, sprawiedliwym i miłosiernym, a nie złym i głupim, o jakim ty mówisz. (HELLER 1978: 194.)

V *Posmehljivem poželenju* se melanholija (hrepenenje) ponavlja in permutira kot lajtmotiv romana, ki povezuje pripovedne ravni podobno, kot hrepenenje povezuje plati slovenske duhovne kulture. Motiv hrepenenja veže Jančarjevo pripovedno refleksijo z esejistično. Podobno kot v romanu tudi v esejih¹⁶ zvenijo odmevi samozavesti malega naroda, ki v zgodovinsko-kulturni perspektivi kaže bolj skupno kot individualno identiteto. Eden nujnih pogojev koherence naroda pa je moralnost (etika). Vire te kategorije išče avtor v zgodovini svojega naroda, pa tudi v politiki. Zgodovinski dediščini¹⁷ in vidnim etičnim transformacijam se namreč narod ne more izogniti. V tem poskuša Jančar najti razloge za slovensko hrepenenje – melanholijo.

Povezovanje visokega z nizkim se odslikava v temi ljubezni. Ta je bliže pogumni erotiki kot klasični zvestobi do groba. Intenzivna ljubezenska zgodba dokazuje, da lahko rečemo romanu romansirani esej o melanholiji. V junakovi samoanalizi se srečata melanholija in ironija in takrat se po mnenju Helge Glušič

deskripcija in impresija menjavata z ironiziranim znanstvenim zapisom o melanholiji (v romanu so znanstvene razpredelnice in slika človeškega telesa z označenimi kritičnimi točkami), kar vse vodi k izteku zgodbe o Gregorju Gradniku, katerega bivanje v Ameriki se konča v spletu nasprotujočih si občutij ganjenosti in pretresenosti ter obrambnega posmeha; s srečanjem z ženo in z novico o materini smrti se dopolni še podoba vračanja v okolje otroštva, k bivanjskim koreninam, k razsežnosti brezčasa in brezmejnega prostora, v naravni kozmos, ki napolnjuje junakovo sprejemljivost za vse vdirajoče vtise sveta. (Glušič 1995: 106.)

Tako sklepa na prelomu tisočletja avtor svojo umetniško izpoved – prek glavnega junaka, umetnika postmoderne dobe –, razmišljujočo o kaotičnem svetu konfliktov in nacionalizmov, prepojenem z etičnimi krizami, reističnem in zanikajočem vrednost osebe, ki ni več subjekt, temveč predmet, ki ironizira totalen vpliv amerikanizacije na sodobno slovensko kulturo in s tem postaja roman njegov ameriški fikcionar.

Viri in literatura

Silvija BOROVNIK, 1999: Slovenska proza na prelomu novega tisočletja. 35. *seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj*. Ur. E. Kržišnik. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Joseph HELLER, 1978: *Paragraf 22*. Prev. Lech Jęczyńsk. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

Drago JANČAR, 1993: *Posmehljivo poželenje*. Celovec – Salzburg: Založba Wieser.

– – 1989: *Terra incognita*. Celovec: Založba Wieser.

¹⁶ Prim. JANČAR 1993.

¹⁷ V domovini Gradnika »so si ljudje izbrali tudi družbene ureditve, ki so najbolj ustrezale njihovi temeljni naravnosti do življenja, njihovim na globoki melanholični hudobiji utemeljenim medsebojnim odnosom. Tu so najbolj delovali opresivni sistemi, tu se je razraščalo zvito in zahrbtno nasilje klerikalizma in brutalno zločinstvo komunizma« (JANČAR 1993: 272).

- 1993: *Terra incognita*. Prev. Joanna Pomorska. Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza.
- Sergej KARA-MURZA, 2002: Kdo smo? Od kod smo? Kam gremo? Prevedel Just Rugel. *Ampak* 8–9.
- Janko KOS, 1995a: *Očrt literarne teorije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- 1995b: *Postmodernizem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije (Literarni leksikon 43).
- 1995c: *Pregled slovenskega slovstva*. Ljubljana.
- Nela MALEČKAR, 1997: *Ne le intervjuji. 1982–1997*. Ljubljana: ŠOU.
- Jeremy MURRAY-BROWN, 2001: Video ergo sum. *Widzieć, myśleć, być. Technologie mediów*. Ur. A. Gwóźdź. Kraków.
- Miro PETEK, 2002: Depresivno dno. *Ampak* 6/7.
- Dubravka UGREŠIĆ, 2001: *Amerykański fikcjonarz*. Prev. Danuta Cirlić-Straszyńska. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.
- S. WEIL, 1986: *Świadomość nadprzyrodzona*. Warszawa.